

ИКОНОМИЧЕСКАТА КРИЗА В ТУРЦИЯ

*Анализирани са същността и формите на икономическата криза в Турция от периода 1999-2003 г., както и факторите, които ги обуславят. Изследвани са трите антикризисни програми, като специален акцент е поставен върху втората програма, имаща сравнително по-голям принос за излизане на страната от кризата. Посочени са външните и вътрешните последици на кризата. Направени са някои изводи и препоръки за бизнес партньорство между България и Турция в условията на кризата.
JEL: E3, E32*

Икономическият цикъл, една от фазите на който е кризата и който според някои теоретици и практики се нарича още бизнес-цикъл, е от най-характерните общи закономерности на класическото и модерното пазарно стопанство. Това се отнася и до турската пазарна икономика. Наченките на най-новия цикъл от 2001-2003 г., се наблюдават още откъм края на 1999 г. Широк спектър от общи и специфични фактори детерминира началото, отделните фази и края на съответния цикъл, както и неговите мащаби, измерения, индикатори и последици. Впечатление прави значителното отражение и въздействие на най-новия цикъл върху региона – Балканите, Черноморския басейн и Средния изток. Този факт е обусловен от новата и още по-висока степен на концентрацията на капитала и производството в Турция, новите мащаби и скорости на участието на страната в процеса на глобализацията и регионализацията на икономиките и пазарите. Всеки цикъл си има четири обективно обусловени, закономерни и взаимосвързани фази: просперитет (подем), рецесия (упадък), криза (депресия) и оживление (възстановяване). Целта на това изследване е именно кризата като такава фаза от най-новия цикъл в страната за периодът 1999 г. – 2003 г.

Същност и форми на кризата

1. Същност

Класическата и модерната пазарна икономика, в чиито основи се намират частната собственост и конкуренцията като неотменима предпоставка за нейното ефективно и рентабилно съществуване и развитие, си има редица общи и специфични закономерности и характерни черти. Една

---

¹ Саваш Орхан Йозолдаш е ст.н.с. II ст. д-р в Икономическия институт на БАН. Тел. 02/9890595 вътр.304, факс: 9882108, e-mail: ineco@iki.bas.bg за Саваш.

от тях е бизнес-цикълът и цикличното движение напред в частност, който, както беше посочено, има четири взаимосвързани фази.²

Казаното важи изцяло и за Турция, чието официално навлизане в релсите на пазарната икономика датира от 1923 г., макар че този процес има 100-150 годишно неофициално и противоречиво минало, в което се наблюдават многобройни цикли с различна степен на интензивност и продължителност, мащабност и влиятелност. Нещо повече - цикличността при турската икономика е още по-отчетлива и повторяема – факт, който прави страната едно от най-цикличните звена от системата на световното пазарно стопанство.

Научните и емпиричните изследвания и наблюдения, извършени от нас на базата на статистически информации от последните няколко десетилетия показват, че продължителността и периодичността на цикъла в Турция е от около 10-12 години: 1951-1952; 1961-1962; 1971-1972; 1980-1982; 1992-1994 и сега – 2001-2003 г.и че кризата като последна фаза на най-новия цикъл има редица общи и специфични черти, които не само я отъждествяват с тези от останалите страни на пазарната икономика и особено от нововъзникналите пазари, но и я отличават от същите. Освен това тя е най-дълбоката в сравнение с всички предишни кризи, наблюдавани не само в посочените периоди, но и в цялата нова и най-нова стопанска история на страната.*

2. Форми

От възникването си досега, кризата се характеризира с двете си форми: конюнктурна и циклична. Те имат относителна самостоятелност, но наред с това се преплитат. Конюнктурната криза, която се появи още през есента на 1998 г. беше предвестник на цикличната криза. Нещо повече – тя се превърна в циклична през 1999г. Характерната черта на конюнктурната форма на турската криза се състои в това, че инфлацията, която и без това беше двуцифрена, лихвеният процент, който също беше висок, външните и вътрешните дългове, които от много години са големи, започнаха отново да проявяват тенденции към нарастване. Спаднаха деловата, инвестиционната и реинвестиционната дейности в страната. Тези тенденции не можаха да бъдат овладени и спрени от едни или други програми и мерки, разработени и проведени от новото коалиционно правителство, както ще стане дума по-нататък. Към края на 1998г. беше констатирано, че не е реализиран планирания растеж на БНП. Новата 1999г. започна с известен песимизъм, дори тревога сред властовите фактори, отговорни за регулирането на икономиката. Към края на същата година беше окончателно установено, че конюнктурната криза в страната е прераснала в циклична, за ликвидирането на която трябва да се разработва и провежда радикална и комплексна програма. В противен случай могат да възникнат многобройни и непредвидими последици, вкл. и големи социални и политически сътресения - дори избухването на фатални граждански, групови, класови, етнически и

² Прайд, У – О.Феръл., Маркетинг: концепции и стратегии. ИК "Форком", С., 1996.

* Сходни констатации са направени и от редица други турски и западни наблюдатели на турската икономика, сред които се открояват особено: К.Boratav, Y.Akyuz, E.Yeldan, E.Kumcu, E.Uyugur, A.Krueger, C.Cottarelli в едни или други техни анализи и оценки от последните години.

национални конфликти и катастрофи. Тези опасения станаха още по-ясни и отчетливи към края на 2000 г. и началото на 2001 г. и особено през 2002 г., т.е. тогава, когато финансовите контури на конюнктурната и цикличната криза достигнаха до кулминационната си точка, отвъд която щеше да бъде невъзможно дори изплащането на работните заплати на държавните служители, пенсиите и социалните помощи на хората като пенсионери, инвалиди, вдовици и хронично болни граждани и други бедни и крайно бедни слоеве от обществото.

Фактори и мащаби на кризата

1. Фактори

Двете форми на кризата и особено цикличната ѝ форма като фаза от бизнес-цикъла в Турция представляват един изключително сложен, комплексен и многофакторен процес и явление от стопанско, търговско, финансово, научно-техническо, маркетингово, мениджмънтско, социално и дори политическо естество. Следователно има основания да се каже, че широкомащабни и всеотраслни са външните и вътрешните фактори, които детерминират кризата в страната.

Могат да бъдат посочени и интерпретирани най-съществените компоненти и прояви на всички тези фактори, част от които са с многогодишна структурна същност и история и дори имат отношение към самите мащаби на кризата.

Първият фактор е новата и още по-висока степен на концентрацията на капитала и производството в страната. Големият нов количествен и качествен скок в процеса на концентрацията на капитала и производството в страната, който настъпи към края на първата половина на 90-те години, обуслови нова, още по-висока степен на олигополизацията на производството и пласмента на продуктите. Възникнаха многобройни нови големи холдинги и групи от компании във всички или почти във всички отрасли и подотрасли на икономиката, а старите пък укрепиха и без това силните си позиции. Под техен обсег или влияние попаднаха голям брой дребни, малки и дори средни предприятия и компании, чийто реален принос в националната икономика според данните от турската статистика през 2002 г. варира от 30 до 60% в различните отрасли и подотрасли.³ Голяма част от последните не можаха да издържат на монополистичната и олигополистичната конкуренция, която придоби нова скорост и интензивност. Това доведе до масови протести на полици, искане на конкордат (несъстоятелност пред кредиторите), обявяване на фалит и излизане от даден бизнес. Част от тях бяха закупени или погълнати от големите холдинги и групи.

Прекият резултат от най-новия стадий на концентрацията и олигополизацията на производството и капитала в страната беше и засилването на всички форми на конкуренцията и особено глобалната ѝ

---

³ Оценки на експертната група, участвала в Кръглата маса, организирана от "TRT Ekonomi" на 24.04.2002 г. в Анкара.

форма. Конкуренцията е неотменима, обективна и закономерна предпоставка за ефективното и рентабилното съществуване, функциониране и развитие на пазарната икономика. Като такава тя придоби нова скорост, интензивност и всеобхватност в националното стопанство и се превърна в централен лайтмотив на целия стопански, маркетингов и мениджмънтски живот и мисъл в страната. По такъв начин конкуренцията и особено глобалната принуди местните и чуждите фирми от страната да усъвършенстват управленската си структура и да повишават квалификацията на персонала си. Освен това тя изчисти турската икономика от слабите ѝ звена и концентрира оскъдните ресурси там, където биха могли да бъдат използвани най-рационално. При това тя постави сурови санкции и наказания за онези фирми, които работеха неефективно и нерационално, като своевременно възнагради други, които използваха рационално всичките си ресурси и предложиха перфектно удовлетворяване на клиентите си. Въпросните санкции и наказания доведоха до излизане на едни фирми от бизнеса и влизане на други в него – факт, който обуслови възникването и разгръщането на редица кризисни и предкризисни процеси и явления в икономическия и социалния живот на страната.

Новите количествени и качествени промени в процеса на конкуренцията и концентрацията доведоха до по-нататъшното развитие на турския финансов капитал и до задълбочаването на неговата транснационализация и глобализация. Големите и най-големите турски холдинги в качеството им на организационна форма на този капитал започнаха бързо и мащабно да вземат участие в процеса на глобализацията и регионализацията на икономиките и пазарите в света и региона. По такъв начин турският пазар и икономика станаха още по-голям обект и субект на глобалните и регионалните процеси, явления и тенденции – факт, който обуслови възникването и влиянието на следващия фактор на кризата.

Този фактор е нарасналото директно и индиректно въздействие върху турския цикъл на кризисните и предкризисните ситуации в редица новоиндустриални страни. Става дума за Русия, Украйна, Пакистан и др. Особено голямо беше въздействието на руската икономическа и финансова криза върху бизнес - цикъла в Турция, което е обяснимо като се има предвид факта, че традиционното и многогодишното бизнес-партньорство между Русия и Турция придоби нови мащаби и скорости след разпадането на т.нар. "реален социализъм" в Русия и откри големи хоризонти пред стопанското, търговското, финансовото и научно-техническо сътрудничество между фирмите и институциите от двете държави. Това стана материална база за тясното взаимодействие на икономическите явления, процеси и тенденции от двете страни. Нещо повече, според някои руски и турски учени "руската криза беше една от най-значимите причини за турската криза".

В този контекст би трябвало да се разглежда и влиянието върху Турция на т.нар. "куфарна търговия", голяма част от която беше между Русия и Турция, а останалата част – между Турция и другите постсоциалистически страни, вкл. и България. Огромна роля за преждевременното възникване на рецесията в Турция и нейното бързо прерастване в криза изигра значителното ограничаване и дори минимизиране на огромните мащаби (12-13 млрд. долара годишно към края на първата половина на 90-те години) на

тази съвсем нова главно полулегална и нелегална търговия наречена "куфарна" между турските и руските стопански субекти през последните няколко години, за разлика от 1989-1998 г.

Подобен ефект от негативно естество върху турската икономика трябва да се търси и в кризисните и предкризисните ситуации, които се наблюдаваха тогава във високоразвитите индустриални страни като САЩ, ЕС (Европейски съюз) и особено Германия, Япония, Аржентина и други, с които Турция има широкомащабно и дори решаващо стопанско, търговско, финансово, научно-техническо, дори социално и политическо партньорство.

Фактор от голям мащаб бяха и огромните материални, морални и човешки щети, загуби и разрушения, които са причинени от земетресението през август 1999 г. То се случи в голяма част от най-развития в общоикономическо и индустриално отношение регион на страната. Ето защо над 600 хил. жилища и около 300 хиляди дребни, малки, средни и дори едри предприятия и компании станаха обект на пълно или частично унищожение от това най-жестоко природно бедствие в новата и най-новата история на страната. Сумарната стойност на щетите и загубите без оглед на 35 хил. ранени и 18 хил. загинали от него достигна 14 млрд. долара според експертните оценки.⁴ Това доведе до много тежки макро- и микроикономически и структурни диспропорции и неравновесия, които станаха още по-фатални поради факта, че регионът на земетресението беше индустриален център на страната. Бедствието затрудни и процеса на структурните реформи и първата антикризисна програма.

Сходен резултат и мащаб имаше и операцията "Пустинна буря" срещу иракския режим за да бъде освободена кувейтската територия окупирана от него, както и икономическото ембарго поставено от ООН върху Ирак и нейния петрол. Според турските официални и неофициални статистически институции, сумарната стойност на стопанските, търговските и финансовите загуби (вкл. и нереализирани ползи) на Турция от този конфликт и ембаргото възлиза на около 40 млрд. долара. Неслучайно турските власти поставиха условия пред САЩ за около 36 млрд. долара компенсация на евентуалните загуби на страната от една нова война срещу режима на Саддам Хюсейн в Ирак и за разполагане на американски войници и военна техника на турската територия при преговорите си със САЩ през февруари-март 2003 г. Под този контекст трябва да се разглежда и натиска на определени бизнес кръгове и генералски среди върху турския парламент да преразгледа и ревизира отказа си по въпросното разполагане на американски персонал и техника в страната.

Друг съществен фактор е отлагане решаването на някои задачи, които са свързани със структурната реформа и адаптация на икономиката на Турция. Въпросните задачи бяха формулирани и програмирани от две големи и радикални стабилизационни и адаптационни програми от 80-те и 90-те години. Първата от тях беше Програма за икономическа стабилизация и структурна адаптация (ПИС), разработена и въведена на 24 януари 1980 г. под прякото ръководство на покойния турски президент Т. Йозал с широкомащабната подкрепа на военните и с активното съдействие на МВФ и

---

⁴ TURKEY, Economic Survey.OECD, Paris, February 2001, p.143. Според други (главно турски) източници сумата от тези загуби, вкл. и човешки и морални възлиза на 70 млрд. долара.

СБ. Втората е Петоаприлски пакет от икономически решения (ПАПИР) от 1994г., разработена и въведена от проф. Т. Чилер в качеството ѝ на премиер с подобно съдействие на МВФ и СБ. Двете програми бяха прилагани успешно и изпълниха голяма част от предвидените от тях фундаментални икономически реформи, благодарение на които турската икономика направи нов количествен и качествен скок в своето развитие и се превърна в нов икономически “тигър” в балканския и близоизточния регион. Но редица обективни и субективни причини между които се открояват финансовите мотиви за осигуряване на допълнителни приходи в държавната хазна, попречиха за изпълнението и решаването на някои структурни задачи от двете програми. Тези задачи бяха: по-нататъшната приватизация на “китове”*, (големи и най-големи държавни икономически организации), премахването на някои входни бариери за навлизане във военно-промишления бизнес в страната, максимално възможното ограничаване на държавна предприемаческа и инвестиционна дейност и активност, по-нататъшното реформиране на финансовия сектор, към който се причислява и банковото и застрахователното дело. Спирането и/или преустановяването на тези съществени компоненти от структурните и адаптационните реформи доведе до възникването и разгръщането на редица нови негативни процеси, явления и тенденции в макро- и микроикономическата област. То ускори рецесията и предкризисната ситуация в страната. Особено негативен ефект и резултат в това отношение имаше и продължава да има наличието на няколко все още неразградени и неприватизирани държавни монополи и олигополи от голям мащаб. Те бяха и са постоянен и голям източник за реални и диференциални загуби на националната икономика, за хроничен и огромен бюджетен дефицит на държавната хазна и за безспирното генериране на бюрократизъм, корупция и други подобни пагубни процеси и тенденции, които са и съпътници, и причини на кризата. Тук е мястото да се каже, че двете програми не можаха да разработят и въведат научнообоснован и практико-приложен механизъм и инструментариум, който да ликвидира един твърде характерен за страната вакуум. Последният се получи при прехода от дългогодишното индикативно планиране към пазарно ориентираното стратегическо планиране в страната. Този вакуум беше причинен от факта, че ПИС и ПАПИР се отказаха от индикативното планиране, въведено още през 1932 г. и модернизирано през 1963 г., с немалък принос в продължителния и висок растеж на турския БНП. Отказвайки се от него обаче те не съумяха да окажат нужното жизнено важно съдействие на процеса на разработването и въвеждането на контурите и инструментите на пазарно ориентираното стратегическо планиране. Той доведе до затруднения и по въпроса: как и по какъв начин да бъде осигурено жизненото съответствие между оскъдните ресурси на фирмите в страната, от една страна, и неочакваните промени и сътресения в бизнес средата и пазара – от друга? Ето защо многобройни фирми от малък и среден мащаб се натъкнаха на съществени трудности, не можаха да си намерят пазарна ориентация, получиха големи удари от липса на клиенти и фалираха – факт,

---

* Изразът “КИТ” е съкращението на турското понятие “държавни икономически инициативи”, означаващо държавни компании и предприятия от голям мащаб.

който създаде нови значителни стопански и социални проблеми и ускори настъпването на кризата.

Съществен фактор бяха и някои слабости на банковия и застрахователния сектор, който е съставна част от финансовата система в страната. Така дребните, средните и дори част от сравнително едрите банки и застрахователни къщи са крехки, нямат достатъчни капитали и резервни фондове; институционалните им капацитети са ограничени; поемат прекомерно големи бизнес рискове; имат ограничен брой индивидуални и организационни клиенти; действат в сравнително остаряла правна и регулативна среда; контролът и инспекцията не са съвсем ефикасни; налице е висока степен на концентрация и олигополизация в сектора. В същия текст и контекст трябва да бъде третирана и интерпретирана голямата чувствителност на изключително динамичната, но сравнително младата турска фондова борса. Тя се влияе от всичко негативно и позитивно в икономиката и политиката на страната и отразява моментално всички малки и големи промени в цялостната бизнес среда, и в икономическата и политическата среда в частност в света, региона и страната.

Друг по-съществен фактор е отслабването на голямата динамика и поглъщаемост на турския национален пазар. Като съвкупност от реалните и потенциалните клиенти в страната, имащи определени нужди и потребности за задоволяване, притежаващи една или друга степен на доходи и проявяващи желаниа за покупки, този пазар през последните години загуби до голяма степен вътрешната и външната си атрактивност за стопанските субекти. Това беше неизбежен и обективно обусловен резултат от понижаването на реалните доходи на преобладаваща част от населението и особено някои социални слоеве като работниците, служителите, интелигенцията, дребните и дребните производители и пласьори от градове и села, пенсионери, безработни и други през последните две-три години за разлика от предишните периоди. Това доведе до намаляването на съвкупното търсене. По такъв начин още по-голяма и осезаема стана онази обективна закономерност, присъща на всички страни от пазарната икономика, вкл. и Турция: превишаването на съвкупното предлагане пред съвкупното търсене. Този факт създаде значителни макро- и микроикономически трудности при изпълнението на една от най-кардиналните маркетингови задачи: съвместяването на сегментите на съвкупното търсене с тези на съвкупното предлагане, което и без това беше започнало да изпреварва първото през последните 20 години.

Посочените трудности придобиха още по-големи мащаби поради продължаващия от години наред демографски "бум" в Турция, който също трябва да бъде третиран като фактор. Това още повече утежнява голямата безработица в страната като възпроизвежда ежегодно 400 хил. нови безработни, които за пръв път излизат на турската трудова борса. Този „бум“ създава не само пазарни възможности и шансове, но и редица заплахи и несигурност за бизнеса, които при неумение за прогнози и адаптации от страна на дребни, средни и дори едри фирми, се превръщат в съществена причина за протести на полицаи, неизпълнение на договори, респ. съдебни искиове за несъстоятелност пред кредитори и фалит.

Таблица 1

Някои по-важни показатели на турската икономика през последните шест години (млрд. USD)

ПОКАЗАТЕЛИ	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Външен дълг	86,0	91,5	100,0	118,8	134,5	144,6
Вътрешен дълг	30,0					89
Чужди инвестиции	21,5			26,7		
Промислено производство 1995=100%		117,5	112,5	119,8	101,4	
Инфлация (%)	91,2	84,1	59,1	54,9	60,4	58,0
Лихвен процент за влогове (%)	67,0	67,0	60,0	67,0	60,0	60,0
Средногодишен курс на USD/TL	194,96	261,293	419,542	626,410	1526,777	1666,245
Безработица (% от икономически активното население)	6,9	6,2	7,3	6,3	10,6	10,8
Норма на натрупване (%)	26,3			24,3		22,1
Салдо в платежния баланс	-2,6	1,9	-1,3	-9,8	-3,6	-1,5
Интернационални валутни резерви	25,2	19,4	23,3	22,4	21,6	17,2

Таблицата е съставена по данни на: Annual Report, TCMB, Ankara, 2002, p. 35; Economic Report, TOBB, Ankara, 2001, p. 56; Main Economic Indicators, OECD, Paris, vol. 2002/1; International Financial Statistics, IMF, Washington, April 2002, p. 882.

Хроническият външнотърговски и платежнобалансов дефицит е следващият важен фактор за турската икономическа криза. Той нарасна особено много и дори придоби опасни мащаби след подписването на Договор за митнически съюз (ДМС) между ЕС и Турция. Например, външнотърговският дефицит достигна 22,3 млрд. долара през 2000 г. срещу 4,2 млрд. долара през 1994 г., а платежният баланс съответно 9,7 млрд. долара срещу 2,6 млрд. долара в съответните години (вж. табл. 1 и табл. 2)

Таблица 2

Външната търговия на Турция през последните шест години по FOB (млрд. USD)

ПОКАЗАТЕЛИ	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Внос	48,6	45,9	40,6	54,5	43,0	49,2
Износ	26,2	26,9	26,5	27,7	32,3	34,1
Общ обем	74,8	71,8	67,1	82,2	75,3	83,3
Салдо	-24,4	-19,0	-14,1	-26,8	-10,7	-15,1

Таблицата е съставена по данни на: Annual Report, TCMB, Ankara, 2002, p. 151; Turkish Business Opportunities, No 4, Izmir, 2002, p. 14; Statistical Yearbook of Turkey, DIE, Ankara, 2002, p. 300.

Последният, сравнително по-съществен фактор са инфлационните и девалвационните процеси в страната. След определен период, при който се стабилизират, те започват (започнаха отново) да се активизират. Така стана и този път в предкризисния етап, когато рецесията беше към края си. Инфлацията, която и без това е двуцифрена и хронична, възлезе на 62,9% през 1999 г. и 88,6% през 2001 г. Турската лира се обезцени почти четирикратно, като курса на 1 щ. долар достигна до 1.669.466 т. л. през 2001 г. срещу 442.775 лири през 1998 г. (вж. табл. 1).

Наред с изложените фактори, има и редица други от сравнително по-малко значение:

- „прегръването“ на икономиката през 1997-1998 г.
- голямата интернационална мобилност на местния и чуждестранния капитал в страната – факт, който обуславя както широкомащабното и интензивното навлизане, така и съответно излизане (бягство) на огромни капитали от и в страната.
- големите размери на външните и вътрешните дългове.
- продължаващото господство на класическата парадигма в маркетинга, който предполага прилагането на един от трите подхода в направляването на маркетинговите усилия – производствен, продуктов, продажбен, макар че са направени огромни крачки напред към възприемането и прилагането на модерната парадигма, т.е. пазарният подход и негово продължение – социалния.
- големите мащаби на военните разходи, вкл. и тези, които са необходими за борба срещу десния и левия тероризъм в страната.
- значителните икономически контрасти между едни и други региони, както и големите различия на маркетинговата макро- и микросреда в тях.
- някои социални контрасти.
- сравнителната изостаналост на националната научно-техническа среда и база.
- големите мащаби на сенчестата икономика в страната.*
- политическа нестабилност.

2. Мащаби

Понятието "мащаби" на кризата трябва да бъде разгледано в тесния и широкия смисъл на думата.

Мащабите ѝ в тесния смисъл включват онези общоикономически, индустриални, търговски, финансови и дори научно-технически изменения и тенденции с позитивен или негативен оттенък и насока, които поради кризата са настъпили в агрегатните понятия и категории като БНП, БВП, трите им съставни части, индексът на промишленото производство, тенденциите в обработващата промишленост, външната търговия, редица компоненти на финансовата и кредитната система, банковото и застрахователното дело, научно-техническия прогрес, платежния баланс, валутните резерви, маркетинговата обкръжаваща среда, капиталовите потоци и др.

Мащабите ѝ в широкия смисъл се отнасят до отрицателните и положителните промени и тенденции в микроикономическите структури, маркетингови и мениджмънтски инструменти и методи, социални и дори политически сфери.

---

* Те възлизат на 65 млрд. долара през 2001г. и ще достигнат 55% от БНП годишно в следващите години според специалистите, работещи към Съюза на турските промишлени и търговски камари и борси (ТОББ).

Кои са най-съществените моменти от мащабите на кризата в двата смисъла.

Анализът на данните от таблица 3 показват, че големи колебания настъпиха в абсолютния и относителния обем на БНП на страната през кризисния и предкризисния период. Абсолютният размер на БНП възлиза на 204.6 млрд. долара през 1998 г. – факт, който съставлява най-високото равнище на БНП през последните 100 години. Но веднага след тази кулминационна точка се забелязва голям спад: 191.3 млрд. долара през 1999 г. и 162.2 млрд. през 2001 г.

Таблица 3
БНП и неговия размер и състав през последните шест години в Турция (млрд. щ. дол.)

ПОКАЗАТЕЛИ	1997	1998	1999	2000	2001	2002
БНП	189,2	204,6	191,3	203,5	162,2	185,9
БНП по PPP ¹	374,6	403,0	373,1	402,5		368,7
БНП % на растеж ²	8,0	3,1	-6,4	6,1	-9,4	3,0
БНП на глава от населението по PPP в USD	6463	6538	5920	6420	5211	5681
БНП на глава от населението по текущи цени в USD	3022	3224	2878	3120	2410	2420
БНП отраслов състав в %						
• Селско стопанство	15,4			15,5		14,5
• Промисленост	27,9			29,1		29,7
• Търговия и услуги	56,7			55,3		55,8

¹PPP: Purchasing Power Parity (паритет на покупателна способност) и неокончателни за 2000 и 2002

² По цени от 1987 г.

Таблицата е съставена по данни на: ISE Bulletin, ISE, Istanbul 2000, 2001, 2002; International Financial Statistics, IMF, W., 2001, p. 186; Financial Times, Turkey, July 3, 2001; The Making of the Turkish Financial Crisis, UN, No 158, April, 2002, New York, p. 6, 8; Turkey, ITO, Ist., 1998, p. 2; Turkey in Figures, ICOC, Ist., 2000, p. 9; Turkey 2000, DEIK, Ankara, 2001, p. 21; Turkish Business Opportunities, No 4, Izmir, 2002, p. 14-15; Turkey – IMF, Country Report No 02121, Washington, DC.

Особено фрапиращ е спадът през 2001 г., който показва, че кризата е още по-голяма и дълбока в сравнение с тази от 1999 г. Това се потвърждава и от показателите, отнасящи се до относителния обем и реалния растеж на БНП. След дългогодишни високи темпове, този растеж е отрицателен (-6.4% през 1999 г. и -9.4% през 2001 г.). Той не е достигнал през 2002 г. (само 3%) дори предкризисния реален процент (3.1% през 1998 г.). Изключение прави процентът (6,1%) през 2000 г., което се дължи на втората антикризисна програма и политика, чиято сила беше в разгара си именно през с. г. и отслабна от политическите разногласия сред коалиционните партии, управляващи страната през 2001 г. Спадове се наблюдават и в БНП на човек от населението и по PPP и по текущи цени. Незначително позитивно нарастване е налице в отрасловия състав на БНП през разгледания период. Но тя и без това е една обективна тенденция, която е в полза на неземеделските сектори.

Мащабите на кризата се виждат още по-ясно при анализа на данните от таблица 2, които се отнасят до външната търговия на страната. Сумарният обем на традиционно високия и бързо нарастващия от 1996 г. насам турски внос намалява с 5.3 млрд. долара през 1999 г. и с 11.5 млрд. долара през 2001 г. спрямо предхождащите ги две години. Спад, макар и незначителен (само 0.4 млрд. долара), се наблюдава и в сумарния обем на турския износ през 1999 г. Той расте само с 1.2 млрд. долара през 2000 г. и около 5 млрд. през 2001 г. – факт, който се дължи на същата програма и политика. Независимо от това са налице огромни външнотърговски дефицити, които провяват големи отклонения в отделните кризисни и предкризисни години.

Мащабите на кризата си личат и от анализа на данните в таблица 1, които се отнасят до редица други индикатори на икономиката на страната. На първо място в това отношение се пада на големия количествен и качествен скок и растеж на външните и вътрешните дългове. Първите нарастват с почти 50% през последните години, като възлизат на 44,6 млрд. долара през 2002 г. срещу 86.0 млрд. долара през 1997 г. При това значителна част от тях са краткосрочни и средносрочни, което затруднява тяхното своевременно обслужване. Същото се отнася и до вътрешните дългове. Те се увеличават почти три пъти и възлизат на 89 млрд. долара през 2002 г. срещу 30 млрд. долара през 1997 г. На второ място се намира и значителното увеличаване на безработицата (10.8% през 2002 г. срещу 6.2% през 1998 г.) и инфлацията в посочените кризисни години. На трето място е фрапиращото и невиджаното досега обезценяване на турската лира спрямо чуждестранните валути и особено американския долар. Курсът на долара спрямо турската лира се увеличава около седем пъти и достига 1.666.245 турски лири през 2002 г. срещу 261.293 през 1998 г. На четвърто място са големите спадове в индустриалното производство, нормата на натрупване, международните валутни резерви на страната. Индустриалното производство спада с 5 и 8.4 единици през двете кризисни години спрямо предходните. Нормата на натрупване намалява от 26.3 на 22.1%. Валутните резерви показват значителни колебания и възлизат на 17.2 млрд. долара през 2002 г. срещу 25.2 млрд. долара през 1997 г. Сходни колебания се наблюдават и в платежния баланс, чието отрицателно салдо през 2000 г. достига 9.8 млрд. долара – най-високото отрицателно равнище на турския платежен баланс в новата и най-новата история на страната. Има и редица други показатели, свързани с мащабите на кризата. Това са например: увеличаване на държавния дефицит с няколко пъти, за да достигне до 19.6% от БНП през 2001 г.; голямото бягство на капитали от страната – 15 млрд. долара само за първите пет месеца на 2001 г.⁵; огромни колебания в индекса на Истанбулската фондова борса; значителното спадане в деловата и инвестиционната дейност и активност; понижаване на реалните доходи на голяма част от хората, с изключение на богати и супербогати социални слоеве. Според някои наблюдения и изследвания спадът на тези реални доходи през кризисния период варира от 20 до 30 и дори 40% в някои региони.⁶

⁵ TISK information, TISK, Istanbul, Оес. 2001, N4, p.3.

⁶ Оценки от експертна група, участвала в Кръглата маса, организирана от "TRT Ekonomi" на 12.05.2002 г. в Анкара.

Трите антикризисни програми

1. Първа антикризисна програма

Тази сравнително ранна и некомплексна антикризисна програма се нарича официално "антиинфлационна и финансово адаптационна политика". Тя е разработена през есента на 1999 г. и приета от трипартийното коалиционно мнозинство начело с Б. Еджевит. Мониторингът на турската бизнес среда и икономическата в частност, показва на новото правителство необходимостта от разработването и приемането на някои спешни икономически мерки, които трябваше да ликвидират "закоравелите огнища и пътища" на хронично високата инфлация и да улесняват и ускоряват продължителен и незигзагообразен икономически растеж. Освен това те предвиждаха модернизирването на ролята на държавата в икономиката и предотвратяване задълбочаването на някои социални и екологични проблеми в страната⁷ и получиха пълна подкрепа от МВФ и СБ.

Внимателният анализ на тази антикризисна програма дава основание да се каже, че тя има три кардинални компоненти: 1) Една строга парична и фискална адаптация, която да постави на приемливи пътеки важни държавни и общински финанси; 2) Извършване на редица структурни реформи от втора генерация в областта на селското стопанство, пенсионното дело, банковата сфера, енергетиката и телекомуникационната област; 3) Намаляване на сегашните и бъдещите инфлационни очаквания и въвеждане на предварително обявен пълзящ валутен курс.

Програмата получи голяма външна подкрепа. МВФ отпусна 4 млрд. долара, а СБ - 760 млн. долара.⁸ Тя постигна значителни успехи и позитивни резултати през 2000 г. и окуражи авторите ѝ за бъдещето. Но тези успехи и резултати не можаха да се разгърнат и останаха ограничени поради неочаквани и непредвидени аномалии и смущения във финансовия сектор към края на 2000 г. Това накара правителството да ревизира и преразгледа програмата и да я допълва и комплектова с редица нови макро- и микроикономически и структурни мерки. За целта бе поканен Кемал Дервиш* да се завърне от САЩ в Турция и да състави екип, който да разработи една

⁷ Turkish Business Opportunities. Izmir., 2001, N 4, p. 14.

⁸ Пак там.

* К. Дервиш е роден през 1949 г. в Истанбул. Завършил е бакалавърска и магистърска степен в Лондонския институт за икономически и политически науки, след което е направил докторантура в Американския университет "Принстън". След завръщането си в Турция става преподавател в Средно-източния технически университет в Анкара. През периода 1973 – 1976 г. е работил като съветник на тогавашния премиер Еджевит по икономически и интеграционните въпроси. През 1977 г. е чел лекции в Университета "Принстън" в САЩ. През 1978 г. е постъпил на работа в Световната банка. През 1986 г. е получил научното звание "Старши икономист за Европа, Северна Африка и Близкия изток" към СБ, а през 2000 г. е нейн вицепрезидент. През 2001 г. напуска банката и се завръща в Турция за да стане съветник на премиера Еджевит и е назначен за министър на икономиката, за да създаде и ръководи специален екип за икономическа реформа и адаптация. По идейно-политически възгледи той е като горещ привърженик на икономическия либерализъм и глобализъм. През 2002 г. е отличен от The Banker към Financial Times като най-успешния икономически министър в света. Той подаде оставката си на 11.08.2002 г. и стана един от учредителите на нова политическа партия, която обаче не получи никаква подкрепа от избирателите през ноември 2002 г.

нова програма, която фактически представлява втората антикризисна програма в страната.

2. Втора антикризисна програма

След завръщането си в Турция К.Дервиш и сътрудниците му извършват нов и обстоен мониторинг на цялата бизнес среда в страната. Така те стигат до извода, че има неотложна необходимост от разработване и въвеждане на една нова и комплексна програма за преодоляването на дълбоката стопанска и финансова криза в страната, за структурна адаптация на икономиката към новите и най-новите външни и вътрешни промени и предизвикателства и за стабилен и продължителен икономически растеж.

Те наричат програмата си, приета единодушно от правителството на 26 април 2001 г. "Програма за преход към една силна икономика в Турция" (ПЕСИТ).

Тази програма, чийто именен и идеен баща и ръководител е К. Дервиш в продължение на 19 месеца представлява по същество продължение и доразвитие на първата антикризисна програма. Основен акцент в ПЕСИТ се поставя върху онези моменти, които отсъстват в предишната програма предвиждат още по-високостепенна и широкомащабна структурна адаптация и реорганизация, както и по-здрава и продължителна стопанска и финансова стабилизация. Впечатление прави фактът, че тя получава огромна материална и морална подкрепа от МВФ и СБ. Сумарният обем на кредитите потвърдени от МВФ от декември 1999 г. до днес съгласно подписаните стендбай споразумения между Турция и Фонда достигат 19 млрд. долара, 54% от които са отпуснати през 2001 и 2002 г.⁹ Към тази сума трябва да бъдат прибавени и кредитите, отпуснати от СБ по различните й програми и проекти като: Проектът за социална подкрепа за приватизацията, Заемът за адаптацията на финансовата сфера, Странова стратегическа помощ (CAS), Подкрепа за реформите в публичния сектор, Помощи за екология, социална защита, образование, здравеопазване, технологичен напредък и пр. Общият размер на всички тези кредити и помощи от СБ възлиза на около 10 млрд. долара, от които 35% се отнасят до адаптационните заеми за подкрепа към структурните реформи.¹⁰

Анализът на текста и контекста на ПЕСИТ дава основание да се каже, че в него са застъпени три кардинални стратегии:¹¹

1. Структурни политики, които да коригират и ликвидират изкривяванията и диспропорциите, да повишават публичността и прозрачността в управлението на икономиката, да подобряват мениджмънта в частния и държавния сектор.

---

* В това отношение А.Шепър в качеството си на отговорен и упълномощен представител на СБ в Турция казва пред турския печат на 15.06.2001 г.: "Ние поставяме оценка 100 от 100-балната ни оценъчна система на новата икономическа програма на Турция. Тя е една безпогрешна програма и е огромна благоприятна възможност за Турция. Ние подкрепяме напълно Дервиш и неговия екип".

⁹ TISK Information, TISK, Istanbul, 2002, N 2.

¹⁰ Turkish Business Opportunities, Ismir, 2002, N 4.

¹¹ TISK Information, TISK, Istanbul, 2001, N 1.

2. Фискални и парични политики, които да възстановяват и осигуряват финансова стабилност и да улесняват и ускоряват понижаването на високата инфлация.
3. Политика за засилен социален диалог, който да предлага и гарантира умереност в областта на заплащането на работната сила и на социалната закрила и защита.

Структурните политики като стратегия включват:¹²

- фундаментална промяна в бизнес сферата и в начина на правене на бизнес в страната;
- радикално реструктуриране на банковата и застрахователната сфера за да се ликвидират структурните слабости, които се разгръщат по време на всяка кризисна и предкризисна ситуация в страната и които причиняват големи смущения в икономиката и бизнеса;
- рекапитализация на редица банки, която да бъде извършена от тях под държавен контрол и да е придружена с радикални мерки за повишаване на мениджмънта им;
- повишаване на техническите, технологичните и комуникационните предпоставки на икономическия растеж.

Фискалните и парични политики като стратегия предвиждат:¹³

- значителното увеличаване на финансовата прозрачност и публичност;
- по-нататъшното засилване и укрепване ролята на изключително динамичния частен сектор в икономиката на страната чрез ликвидиране на всички реални и потенциални пречки и препятствия пред приватизацията на все още съществуващите държавни олигополи и монополи;
- по-бързото приключване на предприватизационните реформи, които да улесняват и ускоряват приватизацията на такива големи и най-големи държавни корпорации като ТЮРКТЕЛЕКОМ, ТЮРКШЕКЕР, ТЕКЕЛ, БОТАШ, ЗЕРБАНК, ХАЛКБАНК, СЕЙДИШЕХИР, ТКИ, ТЕК и др.;
- допълнителното стимулиране на чуждестранните преки инвестиции от и в Турция;
- нов закон за Централната банка, който да ѝ даде операциона свобода.

Политиката за засилен социален диалог като стратегия съдържа:¹⁴

- генериране на по-голяма заетост в страната и особено в изостаналите региони;
- разширяване на социалната протекция и на мрежата за социални услуги;
- смекчаване на материалните и моралните щети, причинени от честите природни бедствия и особено земетресенията;

¹² TISK Information, TISKq Istanbul, 2001, p.3.

¹³ Пак там.

¹⁴ Пак там.

- засилване мерките за защита на околната среда и за екологичния мениджмънт в страната;
- повишаване на реалните доходи;
- стимулиране на съвкупното търсене.

Наред с анализиранияте кардинални стратегии, ПЕСИТ разработи и проведе редица други по-конкретни и неотложни мерки и мероприятия, сред които особено се открояват следните:

- по-нататъшното насърчаване износа на продукти от страната в чужбина;
- девалвацията на турската лира;
- по-ефективната индексация на работните заплати предвид месечната степен на инфлация;
- по-резултатни мерки за уреждане и предотвратяване на лошите кредити и прането на мръсни пари;
- максимално възможното намаляване броя на държавните агенции и ведомства;
- премахване на държавните дотации и субсидии за редица отрасли и особено за земеделието;
- преодоляването на енергийния (главно електрическият) недостиг;
- ликвидиране на проинфлационните ефекти и фактори;
- по-последователното проследяване и наказване на корупцията и корумпираните елементи;
- мерки за намаляване на огромните мащаби на сенчестата икономика;
- по-нататъшното насърчаване на приоритетните отрасли и подотрасли като туризмът, телекомуникациите, енергетиката и обработващата промишленост;
- увеличаване събираемостта на данъците;
- максимално възможни икономии от държавните разходи;
- насърчаване на инвестициите в приоритетните региони на страната;
- отделяне на 10% от работните заплати за здравно осигуряване;
- насърчаване на ранното пенсиониране;
- по-нататъшното стимулиране на постъпленията от работещите в чужбина турски граждани;
- въвеждане на потребителски данък върху петрола и др. видове горива;
- разпродажба на фалиралите банки и мерки за закрила на вложителите в тях като ЕЕГЕБАНК, ЙУРТБАНК, ЯШАРБАНК, КАПИТАЛБАНК, ДЕМИРБАНК и др.;
- либерализиране на цената на електроенергията;
- стимулиране на AG (RD=изследвания и развитие)

Съществуват основания за следните основни изводи:

1. ПЕСИТ постигна голяма част от стратегическите и второстепенните цели и задачи.

2. Той предотврати и премахна реалната заплаха и опасност от подобна на аржентинската национална катастрофа да се случи и в Турция.
3. В случая друг въпрос е огромната социална и дори политическа цена на успеха на ПЕСИТ.
4. Постиженията на ПЕСИТ показаха, че благодарение на Програма за икономическа стабилизация и структурна адаптация от 24 януари 1980 г. (ПИС) и Петоаприлския пакет от икономически решения от 5 април 1994 г. (ПАПИР), турският управляващ елит е натрупал голям опит за мениджмънт на цялостния цикъл и кризата в частност с активното съдействие и помощ от страна на МВФ, СБ и други международни организации и институции.
5. Безспорен е и фактът, че ПЕСИТ не можа да изпълни и някои други свои цели и задачи, особено що се отнася до приватизационния процес, повишаването на реалните доходи, преодоляването на някои социални противоречия и контрасти, намаляването на инфлацията, понижаването на външните и вътрешните дългове и тяхното бреме и тежест и др.
6. Въпреки значителните си успехи, ПЕСИТ не можа да изведе страната от криза и стана обект за ревизия и доразвитие.

3. Трета антикризисна програма

Огромната социална и политическа цена на ПЕСИТ и някои нейни неизпълнени цели и задачи станаха причина за радикална промяна в политическия компонент на турската бизнес среда. По-конкретно, те доведоха до катастрофалната загуба на общите избори* на трите най-големи дотогава политически партии, чието коалиционно правителство начело с Б. Еджевит беше инициатор, координатор и изпълнител на разработването и провеждането на програмата. Изборите бяха спечелени с внушително мнозинство от умерените и модерно мислещите кръгове на турското происляемистко движение, организирани в най-новата политическа формация "Партия за справедливост и растеж" начело с бившия Истанбулски кмет Р.Т.Ердоган.

Анализът на твърде оскъдните данни и информации, отнасящи се до икономическата програма и политика на новото правителство показва, че то ще ревизира и преразгледа редица компоненти на ПЕСИТ и някои клаузи на споразуменията между Турция, от една страна, и МВФ и СБ – от друга, че ще разработва и въвежда една нова антикризисна програма, без да анулира изцяло ПЕСИТ. Най-съществените моменти, които са оповестени от правителството и ще представляват ядрото на новата антикризисна програма, могат да бъдат изведени по следния начин:

- необходимо е да се вземат нови мерки за незабавно излизане на страната от икономическата криза и стабилизиране на икономиката;

---

* Те се проведоха през ноември 2002 г. и бяха предсрочни по решение на същите коалиционни партии.

- трябва да се предприемат нови мерки за възстановяването на високите темпове на растеж, наблюдавани в предишните периоди;
- либерализацията на енергийния отрасъл;
- продажбата на всички държавни и общински компании и предприятия и на някои материални активи на държавата и общините;
- провеждане на радикална данъчна реформа, която да повиши значително приходите на държавата и общините в унисон със стандартите на МВФ;
- допълнителни и нови насърчителни мерки и мероприятия за развитие на дребните и средните фирми;
- усъвършенстване и модернизиране на механизма за социалната защита и помощта за бедните и най-бедните слоеве на обществото;
- значително намаляване на безработицата чрез нови стимули за частния сектор и чрез държавната инвестиционна активност в редица сектори и главно в инфраструктурата, вкл. изграждане на 15 хил.км. нови пътища;
- поддържането на връзките на страната с ЕС и стремеж към пълноправно членство;
- разработване и въвеждане на нови закони и реформи, които да доведат до постигането на европейските стандарти и критерии за пълноправно членство в ЕС;
- минимизиране на бюрокрацията и бюрократичните процедури пред частната делова, инвестиционна и реинвестиционна дейност и активност.
- разширяване и задълбочаване на взаимноизгодното търговско, финансово, научно-техническо и културно сътрудничество между Турция и всички страни от света и региона и особено със съседните държави, вкл. България.

Анализът на досегашните компоненти на посочената трета антикризисна програма води до извода, че тя има прагматична същност и насоченост, не отрича потребността и необходимостта от приемственост и последователност между себе си и предишната антикризисна програма, но пледира за по-ясен акцент върху насърчителните мерки за частния сектор и върху интеграционните въпроси, както и върху необходимостта от по-голяма социална защита и решаването на значими стопански и социални противоречия и контрасти в страната. Освен това впечатление прави факта, че веднага след оповестяването на посочените компоненти на тази нова антикризисна програма, П. Брек в качеството си на нов представител на МВФ в Турция заяви следното пред турския и световния печат: "Смятаме, че новото правителство на Турция предприе много отговорен подход към икономиката на страната. Това се вижда дори от състоянието на финансовите пазари. Надявам се, че турското правителство ще продължава да работи по договорената с нас икономическа програма и ще предприеме необходимите мерки за нейното изпълнение. В това отношение,

обнадеждаващи са и изказванията на редица видни ръководители на новата управляваща партия в страната.”

Някои последици от кризата

Кризата, която все още продължава, макар и не с такава интензивност както беше към края на 2002 г., има многобройни последици, най-съществените от които могат да бъдат групирани в две основни групи – А. вътрешни и външни последици:

1. Вътрешни последици

Кризата принуди турските стопански субекти да ускорят модернизирването и актуализирането на националните и интернационалните си програми и политики за продукти, цени, дистрибуция, логистика, промоция и комуникация.

Неслучайно редица големи и най-големи турски фирми направиха огромни крачки в подобряване качеството на продуктите си вкл. и особено в промишлените, финансовите, банковите и застрахователните продукти, както и в мениджмънта на тоталното качество. Във връзка с това бяха разработени и въведени многобройни нови продукти, модифицирани редица стари и неконкурентни продукти и елиминирани безнадеждно остарели.

- Кризата подтикна маркетинговите теоретици и практики на турските фирми (особено на големите и най-големите) да ревизират маркетинговата си парадигма, да се откажат от старата, т.е. класическата и да възприемат новата – модерната парадигма. В съответствие с това се създадоха специални департаменти за национални и интернационални маркетингови проучвания, за анализ и оценка на нуждите и потребностите, респ. проблемите на клиентите, проучване на потребителското поведение, за продуктов мениджмънт, за продажбено управление, за мениджмънт на клиентите, за връзки с обществеността, за маркетингова, продажбена и конкурентна информационни системи и др. Бързо се модернизираха и старите такива департаменти.
- Кризата допринесе за по-нататъшното разгръщане и интензифициране на всички или почти на всички форми и особено глобалната форма на конкуренцията. По такъв начин конкуренцията доизчисти икономиката от слабите ѝ звена и насочи оскъдните ресурси там, където те могат да бъдат използвани най-рационално, оптимално, ефикасно, ефективно и рентабилно.
- Кризата накара икономическите субекти да преобмислят, прегледат и преработят бизнес поведението си. Редица фирми започнаха да отлагат дългосрочните си инвестиции и да се фокусират върху подобряване мениджмънта на наличния си капитал. Други от тях пък се насочиха към инвестиции в държавни ценни книжа и репо (рентиерски) контракти за да имат нетни реални печалби. По такъв начин неоперативните приходи

от ДЦК и репо-договори станаха важна част от печалбите на тези фирми.

- Кризата увеличи още повече мащабите на сенчестата икономика, които и без това бяха големи.
- Тя доведе до нова скорост и интензивност в натрупването на капитала, независимо от някои колебания в него.
- Кризата радикализира широките потребителски пазари и особено бедните, най-бедните и средните сегменти от тези пазари. Тя ги реструктурира като отне всичките или почти всичките им дотогавашни спестявания, направени при растежа и подема на националното стопанство и като сви максимално тяхното потребление до прага на бедността и дори под прага на бедността в страната.
- Кризата накара турските национални и транснационални делови и инвестиционни кръгове да станат още по-последователни привърженици и приложители на жизненозначимата, винаги актуалната и глобално-универсална истина, че бизнесът в света и отделните държави не може да оцелее и прогресира без да създава и използва трайни и отчетливи конкурентни предимства от национален и интернационален характер и мащаб.
- Кризата принуди стопанските субекти да рационализират и оптимизират деловата, инвестиционната и конкурентната си политика и линия.
- Тя внесе нови измерения и черти в маркетинговата макро- и микро обкръжаваща среда (бизнес средата) в страната. Тази среда стана още по-динамична, влиятелна и труднопредвидима. По такъв начин възникна нова необходимост от още по-задълбочен, компетентен и периодичен мониторинг на средата от страна на фирмени и маркетингови мениджъри.
- Кризата напомни още веднъж на турските стопански субекти, че първостепенната и жизненоважната задача на всеки бизнес се състои в създаването, спечелването и задържането на клиенти от всякакъв мащаб, род и ранг, че клиентите са "ангели-хранители" на всеки бизнес, че бизнес без клиенти е осъден на неизбежна гибел в хода на националната и глобалната конкуренция, че трябва да бъдат познани и изправени всички делови, инвестиционни, индивидуални и дори семейни характеристики, черти, особености и индикатори на клиентите в качеството им на физически и юридически лица.
- Кризата накара турската държавна хазна да изпитва трудно задоволима потребност от огромни и допълнителни ликвидни средства и да разчита все повече на външни и вътрешни финансови източници, особено на емитирането на невиджано досега голямо количество държавни облигации, за да може тя да финансира нарастващите разходи.

2. Външни последици

- Кризата задълбочи още повече икономическите, търговските, финансовите, научно-техническите, политическите и военно-стратегическите връзки между САЩ и Турция.
- Тя увеличи до невиджани в турската и световната стопанска история мащаби на финансовото, научно-техническото, мениджмънтското и дори методологическото съдействие и помощ от страна на МВФ и СБ за Турция и турските антикризисни програми.
- Кризата повиши традиционната и многогодишната склонност и нагласа на турския управляващ елит да присъедини Турция и нейния бизнес и икономика към регионалните и глобалните интеграционни процеси и общности.
- Кризата накара турския бизнес да увеличи значително деловата, инвестиционната и маркетинговата си дейност и активност в чужбина и особено в Русия, страните от ОНД, Арабските държави и Северна Африка, България и други балкански държави, както и в САЩ, Германия и Англия.
- Кризата внесе редица нови нюанси в глобалната, регионалната и страновата външноикономическа ориентация и политика на турския управляващ елит. Този елит стана горещ привърженик на идеята за нова интернационална финансова архитектура в света.

3. Някои изводи и препоръки за бизнес партньорство между Турция и България в условията на кризата

Анализът на турската маркетингова обкръжаваща среда, и на икономическата в частност и на кризата по-специално, дава основания за следните по-съществени изводи и препоръки относно сегашното и бъдещето на стопанското, търговското, финансовото и научно-техническото партньорство между България и Турция:

1. България продължава да има традиционно и многогодишно положително салдо в търговията си с Турция, въпреки тежката кризисна и предкризисна ситуация в последната. Според най-новите данни от местния и чуждия печат, това салдо достигна най-големите си мащаби през разглеждания кризисен период като възлезе на 217 млн. долара през 2000 г.; 129.6 млн. долара през 2002 г. и 79.3 млн. долара през първите девет месеца на 2001 г. Съвсем естествено, очевидно и необходимо би било да се запази и увеличи тази тенденция чрез подходящи по време, място и количество насърчителни мерки и мероприятия.
2. През същия период значително нарасна и трансграничната търговия между пограничните региони и лица от двете страни. Във връзка с това се говори за необходимостта от създаване на нови гранични пунктове и отворени пазари в някои общини.
3. Кризата ускори и увеличи и някои форми на нелегалната (главно куфарната) търговия между двете страни. Очевидно тя е

атрактивна и за турски, и за български лица, въпреки определени мерки за нейното регламентиране, регистриране и легитимиране от съответните власти от двете страни.

4. Реалната и голяма необходимост на Турция от електроенергия детерминира значителния износ на български ток в Турция. Тази необходимост ще е налице и след кризата. Ето защо трябва да се вземат мерки, които да повишават регионалната и глобалната конкурентоспособност на българската електроенергия, изнасяна в Турция. Такива мерки стават още по-наложителни и спешни предвид факта, че напоследък пред турски медии се чуват някои официални изказвания от рода на: "Българският ток, изнесен в Турция би могъл и трябва да бъде заменен от други съседни или местни източници". В същия контекст следва да се разглеждат и други турски изявления според които "договорът ток срещу инфраструктура", подписан от Турция и България през 1998 г. "не проработи" и "трябва да се ревизира".
5. Кризата увеличи значението и ролята на TIR-транспорта между Турция и Западна Европа през двата прохода - Шипка и Хаинбоаз на България. Получи се още по-голям и масов TIR поток през българските пътища. Във връзка с това се изказват турски официални мнения за мерки, които да са насочени към модернизирването на пътната инфраструктура и към увеличаване сигурността в проходите Шипка и Хаинбоаз.
6. Кризата не засегна негативно значителната делова и инвестиционна дейност и активност на турските фирми в България. В момента общият брой на такива фирми е около 2000, от които 814 са смесени българо-турски дружества. Сумарните им инвестиции според най-новите данни достигнаха 300 млн. долара в България.
7. Кризата не допринесе за увеличаването на общия брой на българските фирми (около 11-12 от много години насам) в Турция. Нещо повече, тя затрудни и без това трудната и мъчителна делова и инвестиционна активност на българските частни фирми в Турция.
8. Бизнес рискът за българските партньори в техните делови и инвестиционни връзки с турските им партньори нарасна значително поради кризата в Турция. Следователно се налага всяко българско физическо и юридическо лице да направи задълбочен и компетентен, постоянен и периодичен мониторинг на този риск преди да предприеме бизнес решения и действия за партньорство с турските физически и юридически лица.
9. Изборът от страна на българските фирми на едни или други турски партньори трябва да бъде извършен много внимателно и грижливо, предвид факта, че кризата разклати икономическите, финансовите, маркетинговите и научно-техническите позиции на редица турски малки, средни и дори големи фирми и ги доведе до фалит и предфалитни състояния. Следователно един несполучлив избор на турски партньор може да причини огромни

материални и морални загуби и щети за съответния български партньор. Такъв беше например случаят с Джейлан Холдинг, който се оказа нестабилен и неперспективен инвеститор, избран за партньор от НЕК и който получи непоправими удари от кризата и беше принуден да се оттегли от изграждането на уникалния български енергиен и инфраструктурен проект "Каскадата на Горна Арда". Такъв неуспешен и печален прецедент не бива да се повтори никога.

10. Съвсем естествено е да се избегнат от България големи бизнес проекти с турски партньори, с изключение на онези фирми, холдинги и групи от компании, които имат висок имидж и репутация, опит и умения, стабилна история и структура като например Коч Холдинг, Догуш Холдинг, Енка Холдинг, Еджзаджъбашъ Холдинг, Доган Холдинг Шише джам Холдинг, Кибар Холдинг, групата "Юлкер", групата "ФАС", групата "Пента", групата "Нитекс", групата "Хайат", верига от хотелите "Принсес" на С.Йозкан, Зербанк и др.
11. Процесът на създаването на Зона за свободна търговия между двете страни до 1 януари 2002 г., съгласно Споразумението за свободна търговия между България и Турция, подписано на 11 юли 1998 г., съвпадна с кризата и кризисния период в Турция. Това съвпадение създаде редица проблеми от процедурно и стопанско естество, сред които бяха и затрудненията за разплащанията, осигуряването на банкови гаранции и гаранционни писма и др. Наред с това съществуват основания да се каже, че кризата не можа да попречи на този процес.

Заклучение

Направеният анализ и синтез на икономическата криза в Турция позволява да се открият някои основни изводи и обобщения.

Първо, разгледаната криза беше закономерна причина и следствие от бизнес-цикъла в Турция, които поради редица социално-икономически, естествено-исторически, политико-правни, научно-технически и културни фактори има специфично проявление.

Второ, тя е най-дълбока в новата и най-новата стопанска история на страната.

Трето, наситена е с изключително богати и интересни, общи и специфични процеси, явления, тенденции и факти, чиито мониторинг и мениджмънт представляват определен общ и специален интерес за националната и интернационалната стопанска и маркетингова теория и практика.

Четвърто, кризата доведе до нов и голям количествен и качествен скок в процеса на конкуренцията и концентрацията на производството и капитала в страната.

Пето, тя допринесе за по-нататъшното ускоряване и задълбочаване процесите на модификацията, диверсификацията и трансформацията на реалния сектор в страната и неговото сливане и преплитане с финансовия

сектор, съставна част от който е банковото и застрахователното дело в страната и чужбина.

Шесто, кризата внесе нови моменти и елементи в процеса на транснационализацията и интернационализацията, глобализацията и регионализацията на турския финансов капитал.

Седмо, тя доведе до общоикономическа, индустриална, маркетингова, мениджмънска, информационна и комуникационна модернизация на страната.

Осмо, не засегна негативно процеса на постоянното и многогодишното възходящо развитие на икономическите, търговските, финансовите, научно-техническите и културните връзки между Турция и България.

Девето, Трите антикризисни програми, за които стана дума, постигнаха значителни успехи и допринесоха за смекчаването на кризата и нейните разрушителни ефекти без да могат все още да осигурят пълното излизане от нея. Окончателната оценка за техния принос в ликвидирането ѝ и за оживление и възстановяване ще се дава навярно от един бъдещ задълбочен мониторинг на икономическата среда в Турция.

Десето, наред с всичко това, кризата задълбочи някои стопански и социални проблеми и контрасти в страната. Това се отнася особено до мащабите на безработицата, регионалните икономически различия, неравномерното разпределение и преразпределение на доходите, регионалната и субрегионалната изостаналост и бедност, спадането на реалните доходи, слабата социална осигуреност и защита. Но веднага трябва да се добави, че не съществуват основания за опасност и вероятност от подобна на аржентинската национална катастрофа да се случи и в Турция сега и в бъдеще.